

ТИЛШУНОСЛИҚДА ТЕЗАУРУС АҲАМИЯТИ, ТУЗИЛИШИ ВА ТАРКИБИ

Нажмиддинов Муҳаммаджон

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент,
Қўқон университети.

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 24-dekabr 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-dekabr 2024-yil

Jurnal soni: 13

Maqola raqami: 60

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1070>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/
KEYWORDS

тилшунослик, тезаурус, синонимлар,
антонимлар, семантика, компьютер.

Тилшунослик соҳасида сўзларнинг семантик муносабатларини аниқлаш ва уларни тизимли тарзда тартибга солиш зарурияти ўзига хос аҳамиятга эга. Тезаурус – бу маълум бир технологиялари ўртасида алоқани таъминловчи ноёб восита бўлиб, у тилни ўрганиш, ривожлантириш ва ахборот қидирув тизимларини оптималлаштиришда катта аҳамиятга эга. Бу мақола тилшуносликда тезауруснинг аҳамияти, тузилиши ва таркиби, шунингдек, унинг замонавий технологиялар билан алоқасини таҳлил қилишга қаратилган.

КИРИШ

Тилшунослик соҳасида сўзларнинг семантик муносабатларини аниқлаш ва уларни тизимли тарзда тартибга солиш зарурияти ўзига хос аҳамиятга эга. Тезаурус – бу маълум бир сўз ва унинг маънодош, қарама-қарши ёки боғлиқ тушунчалари билан боғланишларини ўз ичига олган махсус турдаги лўғатдир. У тилни чуқурроқ ўрганиш, бойитиш ва аниқликни оширишда муҳим восита ҳисобланади. Тезауруснинг аҳамияти, бир томондан, тил ўрганишда коммуникацион малакаларни ривожлантиришда, бошқа томондан эса ахборот қидирув тизимларида самарали ишлаш имкониятларини яратишда кўринади [1;120]. Тилшуносликдаги тадқиқотлар, айниқса, сўнгги йилларда тезауруснинг ахборот технологияларидаги ўрни ва унинг сунъий интеллект соҳасида қўлланилишини кенг ёритмоқда. А.Е. Маматовнинг "Замонавий лингвистика" асарида келтирилишича, тезаурус тилшуносликнинг назарий жиҳатлари билан бир қаторда амалий соҳаларда ҳам кенг қўлланли қўлланилиш имкониятларига эга [1;135]. Мисол учун, тезаурус сўзларнинг ўзаро боғлиқлигини аниқлаш орқали тил ўрганувчилар учун янги ўқув материалларини тайёрлашда қўл келади. Бундан ташқари, нутқни бойитиш, фикрни ифодалашда аниқроқ сўзларни танлашда ёрдам беради.

Тезауруслар нафақат сўзлар орасидаги семантик муносабатларни тасвирлаш билан чекланмай, балки улар нутқий фаолиятда ижодқорликни оширишга ҳам хизмат қилади. Абдуллаева Н. томонидан олиб борилган тадқиқотларда тезауруснинг тил ўрганувчиларга ёрдамчи восита сифатида аҳамияти таъкидланади. Унинг фикрича, тезауруслар лингвистик билимларни тизимли тарзда шакллантиришга кўмаклашди ва мулоқот маданиятини бойитади [3;117-119]. Шунингдек, замонавий компьютер технологиялари ва лингвистиканинг интеграциялашуви шароитида тезауруслар сунъий интеллект тизимларида ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Б. Суюнов томонидан таъкидланганидек, тезауруслар ахборот қидирув тизимларининг самарадорлигини ошириш учун муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Айниқса, катта ҳажмдаги маълумотлар базаси билан ишловчи тизимларда сўзлар ва тушунчалар ўртасидаги муносабатларни аниқлаш ва таҳлил қилишда бевосита ёрдам беради [2;1].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Тезаурусларнинг лингвистик ва амалий жиҳатлари бўйича ўтказилган тадқиқотлар кўлами кенг бўлиб, улар турли мақсадлар учун фойдаланишни тавсия қилади. А.Е. Маматовнинг 2019 йилда олиб борган тадқиқотида тезауруснинг асосий функциялари ва уларнинг тилшуносликда қўлланилиши бўйича муҳим хулосалар чиқарилган. Маматовнинг фикрича, тезауруслар тилшунослик назариясини амалиёт билан боғлашда кўприк вазифини бажаради. У айниқса, тил ўрганувчилар учун сўз бойлигини ошириш ва семантик таҳлилни амалга оширишда беқиёс аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди [1;135]. Б. Суюновнинг ишлари тезауруснинг компьютер технологияларида, жумладан, сунъий

интеллект тизимларида қўлланилишини ёритади. Унинг фикрича, тезауруслар ахборот қидирув тизимларида фойдаланувчиларга ўзларига керакли маълумотни аниқлашда сезиларли энгилликлар яратади. Масалан, синонимлар ва антонимлар асосида қидирув чегараларини кенгайтириш орқали фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларини тўлиқроқ қондириш имкониятлари пайдо бўлади [2;1].

Абдуллаева Н. томонидан тақдим этилган мақолада эса тезауруснинг лингвистик хусусиятлари чуқур таҳлил қилинган. Унинг илмий ишлари асосан тезаурусларнинг семантик тузилишини аниқлаш ва сўзларнинг иерархик муносабатларини очиқ беришга қаратилган. Абдуллаева тезаурусларни тил ўрганувчилар учун қўлланиладиган восита сифатида баҳолайди ва унинг таълим жараёнида қўлланиш имкониятларини намойиш этади [3;117-119]. Абжалова М. ва Шарипов Э. томонидан олиб борилган тадқиқотлар эса ўзбек тилида тезаурус тузиш масалаларига бағишланган. Улар сифат туркумини яратиш учун асосий тамойилларни аниқлаш ва семантик бирикмаларни тизимлаштириш йўллари кўрсатиб беришган. Бу ишлар ўзбек тилида илк марта тезаурус лўғати учун сифат категорияларининг тизимли таҳлилин тақдим этади ва уларни амалиётга жорий қилиш бўйича қимматли тавсиялар беради [4;1]. Юқорида келтирилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тезауруслар лингвистик назариядан ташқари ахборот технологиялари ва амалий тадқиқотларда ҳам беқиёс аҳамиятга эга. Улар тилшуносликни ривожлантириш билан бирга, замонавий ахборот тизимларининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

МЕТОДЛАР

Мазкур тадқиқотда тилшуносликда тезауруснинг аҳамияти, тузилиши ва таркибини ўрганиш учун адабиётлар таҳлили ва амалий ёндашувлардан фойдаланилди. Шунингдек, тадқиқотда контент таҳлил усулидан фойдаланиб, тезаурус тузишнинг асосий тамойиллари ва босқичлари ўрганилди. Мақсадли равишда танланган мақолалар ва конференция материаллари асосида тилшуносликда тезаурус тузиш бўйича амалий тажрибалар ўрганилди. Ахборот тизимларида тезаурусдан фойдаланиш ҳолатлари таҳлил қилиниб, семантик муносабатларни аниқлаш учун иерархик модель ва семантик тармоқлардан фойдаланиш усуллари кўриб чиқилди. Мазкур методлар асосида тезауруснинг тилшуносликдаги назарий ва амалий аҳамиятини аниқлашга қаратилган комплекс ёндашув таъминланди.

Тезаурус лўғатнинг ўзига хос, унчалик оддий бўлмаган бир тури бўлиб, оддий лўғатлар сўзнинг изоҳини бериб, маъносини тушунтирса, тезаурус маъноси ўхшаш ёки аксинча, қарама-қарши маъноли сўзларни топишга ёрдам беради. Масалан, "катта" сўзини нутқда ишлатмоқчи бўлган киши унинг янада аниқроқ ёки ифодали сўзни қўлламоқчи. Оддий (алифбо тартибидаги) лўғатда бу сўзнинг изоҳи берилган, ундан олдин ёки кейин бошқа сўзлар жойлашган. Бу сўзнинг синоним ва антонимлари ёки гонимларини топиш учун махсус лўғатларга мурожаат қилишга тўғри келади. Тезаурусда эса

нафақат улкан, буюк, гигант каби синонимларни, балки антоними (кичик, майда), шунингдек, маъноси билан боғлиқ сўзлар (кенг, баланд) битта луғат мақоласидан ўрин олади.

НАТИЖАЛАР

Тезаурус луғатнинг ўзига хос, унчалик оддий бўлмаган бир тури бўлиб, оддий луғатлар сўзнинг изоҳини бериб, маъносини тушунтирса, тезаурус маъноси ўхшаш ёки аксинча, қарама-қарши ма'ноли сўзларни топишга ёрдам беради. Масалан, «катта» сўзини нутқда ишлатмоқчи бўлган киши унинг янада аниқроқ ёки ифодали сўзни қўлламоқчи. Оддий (алифбо тартибдаги) луғатда бу сўзнинг изоҳи берилган, ундан олдин ёки кейин бошқа сўзлар жойлашган. Бу сўзнинг синоним ва антонимлари ёки гонимларини топиш учун махсус луғатларга мурожаат қилишга тўғри келади. Тезаурусда эса нафақат улкан, буюк, гигант каби синонимларни, балки антоними (кичик, майда), шунингдек, маъноси билан боғлиқ сўзлар (кенг, баланд) битта луғат мақоласидан ўрин олади.

Тезауруснинг аҳамиятини қуйидагиларда кўриш мумкин:

1. *Нутқни бойитиш.* Тезаурус фойдаланувчига янги сўз ва ибораларни топишга ёрдам беради, нутқни ранг-баранг ва қизиқарли қилади.

2. *Фикрнинг аниқ ифодаси.* Фикрни иложи борича аниқроқ етказишга эҳтиёж тўғилганда, тезаурус маълум нутқий вазиятни аниқроқ ифодаловчи, мукамал сўзни топишга ёрдам беради.

3. *Ижодкорлик.* Тезаурус янги ғояларни илҳомлантириш, ноодатий сўз бирикмалари, ибораларни топишга ёрдам беради.

4. *Тил ўрганиш.* Тезаурус чет тилларини ўрганишда аҳамиятли, чунки у сўз маънолари ва уларнинг муносабатларини тушунишга ёрдам беради.

Тезауруснинг қўлланishi соҳаси кенг бўлиб, қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш жоиз:

1. *Ахборот қидирув тизимида* тезауруснинг калит сўзлар ёрдамида маълумот қидиришни кенгайтириш функцияси кўп ёрдам беради.

2. *Машина таржимаси* соҳасида тезаурус маълумотларидан таржима сифатини яхшилашда фойдаланилади.

3. *Сунъий интеллект тизимларида* табиий тилни тушунишда қўлланилади.

4. *Ахборот тизимларида* рубрикатор ва таснифлагичларни яратишда фойдаланилади.

Шуни таъкидлаш керакки, тезаурусни тузиш узоқ ва кўп меҳнат талаб қиладиган жараён бўлиб, соҳа мутахассисларининг иштирокини талаб қилади. Яратилган тезаурус(лар) кўплаб фаолият соҳалари учун қимматли восита бўлади.

Тезауруснинг аҳамиятини оширувчи *омиллар* сифатида шуларни таъкидлаш жоиз:

Кўп тиллилик: терминларни қиёслаш ва тиллараро эквивалентларни аниқлаш имконини берувчи бир нечта тиллар учун тезаурус яратилиши мумкин.

Динамиклик: терминологиядаги ўзгаришларни акс эттириш учун тезаурус доимий равишда янгиланиши керак.

Очиқлик: Тезаурус бошқа фойдаланувчилар томонидан таҳрирлаш ва қўшиш учун очиқ бўлиши мумкин.

Тезаурус яратиш кўп босқичли жараён бўлиб, унинг самарадорлиги ва фойдалилигини таъминлаш учун маълум тамойилларга риоя қилишни талаб қилади. Тезаурус яратиш мураккаб жараён бўлиб, унинг самарадорлиги ва фойдалилигини таъминлаш учун маълум тамойилларга риоя қилишни талаб қилади.

Тезаурусларнинг тузилиши. Одатда, тезаурус мавзувий гуруҳлар ёки алифбо тартибда тузилади. Ундаги сўзлар турли муносабатлар билан ўзаро боғланган:

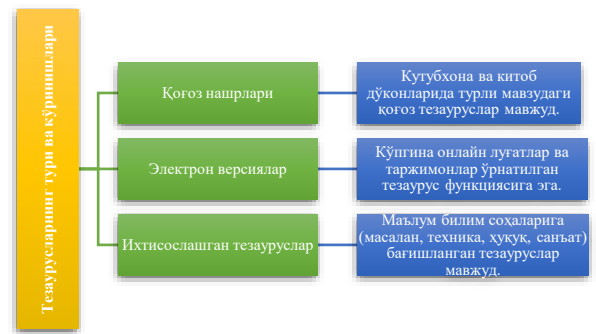
1. Синонимлар: ўхшаш маънога эга сўзлар.
2. Антонимлар: қарама-қарши маъноли сўзлар.
3. Гипернимлар: умумийроқ тушунча (масалан, “китоб” учун “ўқув қуроли”).

4. Гипонимлар: аниқроқ тушунча (масалан, “китоб” учун “бадий китоб”).

5. Ассоциатив бириклар: маъноси тезаурус мақоласидаги бош сўз билан боғлиқ бўлган, аммо у сўзнинг синоним ёки антоним бўлмаган сўзлар.

Тезаурусда луғат мақоласининг бундай тузилиши синсетларни ташкил этади. Синсетларни ишлаб чиқиш тезауруснинг асосий масаласи бўлгани сабабли бу тушунчани кейинги бўлимда махсус таҳлил қиламиз.

Тезаурусларнинг тури ва кўринишларини умумлаштирган ҳолда қуйидагича таснифлаш мумкин (Қаранг: 1.1-чизма):

1.1-чизма. Тезаурусларнинг тури ва кўринишлари тавсифи

Демак, тезаурус лисоний кўникмаларни яхшилаш ва нутқни бойитишда қўлланилувчи ҳар бир киши учун қимматли воситадир. У нутқий баённи янада ифодали ва аниқроқ бўлишига ёрдам беради.

Тезаурус луғатларнинг махсус турига мансуб бўлиб, унда сўзлар бир-бири билан маъно жиҳатдан боғланади. Бу луғат сўзлар орасидаги синонимик, антонимик ва бошқа семантик муносабатларни кўрсатишга асосланган бўлади. Тезаурусни тузиш кўп меҳнат талаб қиладиган жараён бўлиб, тил ва мавзу соҳасини чуқур тушунишни талаб қилади.

Тезаурусни тузишнинг дастлабки босқичлари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

1. *Мақсад ва вазифаларни белгилаш* босқичида тезауруснинг мақсади белгилаб олинади.

2. *Мавзу соҳасини белгилаш* босқичида тезаурус қайси фан соҳаси (масалан, тиббиёт, информатика, санъат) учун яратилаётгани аниқланади.

3. *Фойдаланувчилар.* Тезаурус кимлар учун яратилаётгани, жумладан, унинг мутахассислар, талабалар, умумий аудиторияга мўлжаллангани аниқланади.

4. *Функциялар.* Тезаурус қандай функцияларни бажариши: синоним, антонимларни қидириш, атамаларни таснифлаши аниқланади.

5. *Шартлар тўплами.* Шартлар тўплами белгиланади.

6. *Маттни таҳлил қилиш.* Энг кўп ишлатиладиган атамаларни тўплаш учун махсус адабиётлар, мақолалар, ҳужжатлар ўрганилади.

7. *Эксперт сўровлари.* Терминология, жумладан, янги атамаларни аниқлаш учун соҳа мутахассислари ўртасида сўровнома ўтказилади.

8. *Мавжуд луғатлардан фойдаланиш.* Умумий ва махсус луғатлардан фойдаланилади.

Юқорида келтирилган босқичларни умумлаштириб, қуйидаги чизмада ифодалаш мумкин (Қаранг: 1.2-чизма):

1.2-чизма. Тезаурусни тузишнинг биринчи босқичи

Тезаурусни тузишда лексикографик ишлов бериш босқичлари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

1. *Маълумотлар структурасини аниқлаш.*

2. *Иерархик структурани аниқлаш* босқичида атамалар орасидаги муносабатларни акс эттирувчи иерархик структура тузилади (масалан, атамалар даракти).

3. Семантик тармоқ (ёки синсет)ларни тузиш: лексик бирликлар орасидаги турли семантик муносабатлар акс этган (ўзаро боғланган) тармоқ яратилади.

4. Маълумотлар базасини яратиш босқичида тезаурусга асос бўлувчи маълумотлар базаси яратилади. Маълумотлар базаси тури аниқланади.

5. Дастурий таъминотни танлаш босқичида тезаурус ёки умумий мақсадли маълумотлар базаларини (масалан, SQLга асосланган маълумотлар базаларини) яратиш ва бошқариш учун махсус дастурлардан фойдаланилади.

6. Маълумотлар базасини тўлдириш босқичида маълумотлар базаси тўпланган шартлар ва улар ўртасида ўрнатилган муносабатлар билан тўлдирилади.

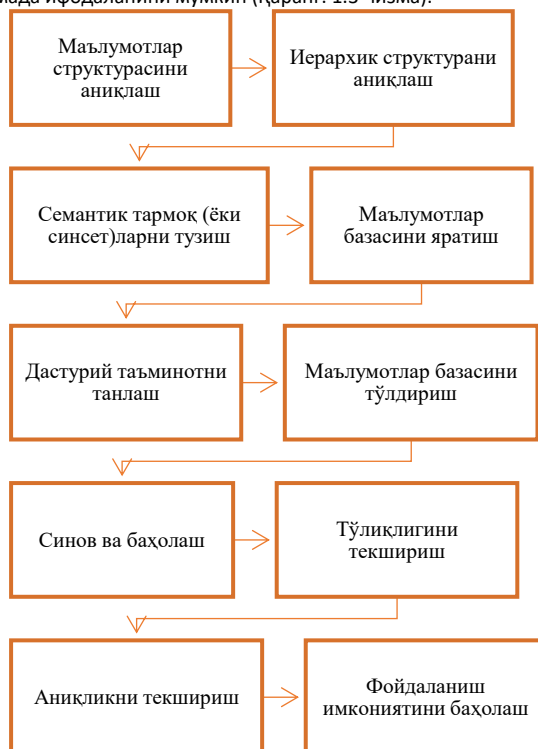
7. Синов ва баҳолаш босқичида маълумотлар орасидаги муносабатларнинг тўғрилиги баҳоланади.

8. Тўлиқлигини текшириш босқичида барча керакли бирликлар ва шартларнинг тезаурусга киритилганлиги текширилади.

9. Аниқликни текшириш босқичида ўрнатилган семантик муносабатларнинг тўғрилиги текширилади.

10. Фойдаланиш имкониятини баҳолаш босқичида фойдаланувчи учун тезаурус билан ишлашнинг қулайлигини баҳоланади.

Юқорида келтирилган босқичлар умумлаштирилиб, қуйидаги чизмада ифодаланиши мумкин (Қаранг: 1.3-чизма):

1.3-чизма. Тезаурусни тузишда лексикографик ишлов бериш босқичлари

Адабиётлар:

- Mamatov, A. E. (2019). Zamonaviy lingvistika. Toshkent: Noshir, 135.
- Suyunov, B. (2021). Tezaurus va kompyuter texnologiyalariga doir. Computer Linguistics: Problems, Solutions, Prospects, 1(1).
- Abdullayeva, N. (2023, April). Tezaurus Tushunchasi, Etimologiyasi, Va Til O'rganishda Qo'llanilishi. In Conference on Applied and Practical Sciences (pp. 117-119).
- Abjalova, M., & Sharipov, E. (2021). O'ZBEK TEZAURUS LUGATI UCHUN SIFAT TURKUMI BAZASINI YARATISH MASALASI. COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS, 1(1).

Тезаурусни ишлаб чиқишда қатор ёрдамчи дастурий воситалардан фойдаланишга эҳтиёж пайдо бўлади. Тезаурусни яратиш учун керак бўладиган воситалар сифатида қуйидагиларни санаш мумкин:

- Ихтисослашган дастурлар: WordNet¹, Roget's Thesaurus².
- Маълумотлар базалари: WordNet маълумотлар базаси, ConceptNet³ маълумотлар базаси.
- Онтологиялар яратиш воситалари: Protégé⁴, OntoGraf⁵.

МУҲОКАМА

Тилшуносликда тезаурус (сўзлар ва уларнинг синонимлари, антонимлари, ўхшаш ма'нолари тўплами) тилнинг бойлигини, унинг маънавий ва ақлий имкониятларини ёритишда муҳим роль ўйнайди. Тезаурус тилшуносликда сўзларнинг ўзаро алоқалари ва ўзаро фарқланишини аниқлашда, тилнинг семантик тузилишини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради. У, айниқса, лингвистик тадқиқотлар, таржима, тил ўқитиш ва матнларни таҳлил қилишда қўлланилади. Тезаурус тилнинг динамик табиатини ва унинг ўзгаришини ҳам кўрсатади, чунки у тилнинг янги сўзлари ва ифодаларини ўз ичига олади.

Тезауруснинг таркиби одатда уч асосий қисмдан иборат: сўзлар, синонимлар ва антонимлар. Сўзлар асосан семантик гуруҳларга ажратилади ва уларга синонимлар, яъни маъно жиҳатидан ўхшаш бўлган сўзлар қўшилади. Шунингдек, антонимлар, яъни қарама-қарши ма'нолардаги сўзлар ҳам киритилади. Шундай қилиб, тезаурус тилшуносликдаги муҳим восита бўлиб, тилни янада тўлиқроқ ва самарали равишда ўрганишга ёрдам беради.

ХУЛОСА

Тилшуносликда тезауруснинг аҳамияти чексиздир, чунки у нафақат тилнинг семантик хусусиятларини тушунишда, балки унинг эволюциясини таҳлил қилишда ҳам катта роль ўйнайди. Тезаурус тилшуносларга сўзлар орасидаги алоқаларни аниқлаш, синонимлар ва антонимлар орасидаги фарқларни кўрсатиш ва матнни чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради. Шунингдек, тезаурус, лингвистик тадқиқотларда аниқ ва тўғри таржима, тил ўқитиш ва техник лексикаларни яратиш учун зарур восита сифатида хизмат қилади. Тезауруснинг тузилиши ва таркиби тилни тўлиқ ва кўп жиҳатдан қамраб олиш учун зарурий асос бўлиб, тилшунослик соҳасининг янада ривожланишига имкон яратади.

- <https://wordnet.princeton.edu/> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)
- <https://www.thesaurus.com/> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)
- <https://conceptnet.io/> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)
- <https://protege.stanford.edu/> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)
- <https://protegewiki.stanford.edu/wiki/OntoGraf> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)

¹ <https://wordnet.princeton.edu/> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)
² <https://www.thesaurus.com/> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)
³ <https://conceptnet.io/> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)

⁴ <https://protege.stanford.edu/> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)
⁵ <https://protegewiki.stanford.edu/wiki/OntoGraf> (Мурожаат санаси: 18.11.2024)